

Д.А. Радівілов

АРАБІСТИКА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО (Перша частина)

НАУКОВА творчість академіка Агатаангела Юхимовича Кримського (1871–1942) – етапна для російського й радянського сходознавства, наріжна для сходознавства українського, втілена в сотнях праць – великих і малих, наукових, публіцистичних і науково-популярних, – становить для нас закономірний предмет дослідницького інтересу, вартий найглибшого осмислення. У науковому доробку А. Кримського – видатного сходознавця, славіста, перекладача, літератора, організатора науки – вагоме місце належить роботам з історії арабського Сходу, арабської філології, історії ісламу. Арабістика й ісламознавство А. Кримського складають главу з історії знань про Схід, служать свого роду точкою відліку для української арабістики і всього українського сходознавства, є важливим свідченням часу, в якому жив і працював учений.

Арабіст-філолог за основною освітою, А. Кримський ніколи не замикався в колі суто лінгвістичних і літературознавчих проблем: ґрунтовна теоретична і практична мовна підготовка, отримана у стінах спеціальних класів московського Лазарєвського інституту східних мов і під час перебування на Сході, в Лівані, дозволяла вченому впевнено почуватися в багатьох галузях сходознавчої науки, необхідною передумовою компетентності в якій завжди було вільне володіння першоджерелами. Маючи широку історико-філологічну освіту, Агатаангел Юхимович справедливо сприймав східну філологію, історію народів, релігійних і філософських вчень Близького Сходу як єдиний комплекс знань. Вчений писав: «...Область арабской словесности и языка и область истории мусульманства – это две смежные научные области. <...> Каждый арабист вместе с тем бывает и историком мусульманства» [Крымский 2003, 18].

Першим свідченням фаховості молодого сходознавця стало його дисертаційне дослідження «Перевод и толкование философского трактата Аль-Фараби: Главные вопросы философии», під час роботи над яким Агатаангелу Кримському довелося проявити цілий спектр знань і умінь – від перекладу з арабської літературної мови й основ текстологічного й джерелознавчого аналізу до фонових знань у галузі історії та філософії [Базиянц 1973, 123].

Ще будучи студентом Московського університету, А. Кримський публікує свої перші переклади староарабських поезій, казок із «1001 ночі», в цей же час його рецензії на нові російські видання з арабської мови та літератури, історії ісламу друкуються на сторінках петербурзького «Этнографического обозрения». З-поміж публікацій, рецензованих молодим Кримським, – роботи відомих дослідників: П. Коковцова («К истории средневековой филологии и еврейско-арабской литературы»), М. Медникова (переклад з німецької монографії А. Мюллера «Der Islam im Morgen und Abendlande»), П. Хомутова (переклад з німецької книги І. Гаурі «Ислам в его влиянии на жизнь его последователей»).

Серед ранніх наукових робіт Агатаангела Юхимовича – дослідження, присвячені суфізму – містико-аскетичному напрямку в ісламі, який протягом віків сформував величезний масив багатомовної літератури. Інтерес А. Кримського до суфізму – проблеми його виникнення, ідейного наповнення, історії – виник під впливом захоплення молодого вченого суфійською поезією. Спеціальні роботи Агатаангела Юхимовича – реферати і повідомлення 1896 р. «О происхождении суфизма», «Очерки развития суфизма в I и II вв. гиджры», «Суфизм в III в. гиджры», «Исмаилитское влияние на суфизм в III веке гиджры», «Очерк развития суфизма до

конца III века гиджры», виголошені на засіданнях Східної комісії Імператорського Московського археологічного товариства і згодом опубліковані в його працях, – не можна вважати самостійними розвідками вченого-початківця. Основні відомості про історію суфізму, більшість концепцій щодо етимології самого терміна «тасавуф», соціальних та ідеологічних передумов виникнення суфізму, походження суфійських доктрин, ступеня відмінності суфізму від сунітського чи шиїтського ісламу і т.п., як і інші російські дослідники кінця XIX – початку XX ст. – П. Поздnev, В. Жуковський, О. Шмідт, – А. Кримський запозичує з робіт західноєвропейських орієнталістів: С. де Сасі, Ф. Толюка, А. фон Кремера, Р. Дозі. Однак саме в цих розвідках Агатангела Юхимовича про суфізм ми вперше спостерігаємо властивий науковцю і незмінно присутній у його подальших роботах академічний стиль, критичний підхід до верифікації даних, що застосовується вченим під час розробки малодосліджених або зовсім не вивчених проблем ісламознавства, намагання вченого дати власну оцінку висновкам знаменитих західноєвропейських дослідників, а з деяких питань – вступити в заочну дискусію з ними. Умовиводи А. Кримського щодо соціально-економічних причин аскетичних настроїв як передумови виникнення суфійської аскези на етапі ранньої історії мусульманського суспільства, про ідейну близькість між суфізмом, шиїзмом та ісмаїлізмом – сміливі, іноді неординарні, проте здебільшого залишаються непідтвердженими. Недооцінка вченим власне мусульманських коренів суфізму й, відповідно, перебільшення ролі немусульманських, зовнішніх впливів на його виникнення й розвиток, специфічності суфійських учень, аж до твердження про їхню абсолютну чужість ісламові, пояснюються загалом рівнем і тенденціями тогочасної орієнталістики в Європі, під впливом якої перебував молодий учений і в руслі якої формувалася його наукова індивідуальність [критику студій А. Кримського про суфізм див.: Кныш 1991, 149–150].

З 1894 р. ісламознавчі й арабістичні студії двадцятирічного А. Кримського виходять на нове поприще – популяризації наукового знання про Схід. Відтепер

А. Кримський стає незмінним дописувачем авторитетного Енциклопедичного словника Ф. Брокгауза й І. Єфрона: йому належить близько 200 словникових статей, серед яких є й такі, що, попри свій скромний обсяг, за широтою охоплення фактичного матеріалу виходять за межі суто довідкових. А. Кримський є автором практично усіх статей словника, які так чи інакше пов'язані з мусульманським, зокрема арабським, Сходом. Серед них нариси, присвячені діячам мусульманської історії, науки, літератури: статті «Ибн-аль-Асир», «Ибн-аль-Фарид», «Ибн-Бейтар», «Ибн-Котейба», «Ибн-Тофейль», «Ибн-Фодлан», «Ибн-Хальдун», «Ибн-Хелликан», «Идриси», «Истахри», «аль-Кинди», «Макризий», «Масудий», «Моавия», «Мохаммед», «Осман», «Омар ибн-Хаттаб», «Сибавейги», «Союты», «Фатима», «Фараздак», «Хадиджа», «Халиль», «Шахраратий», «Якут» та інші; невеличкі довідки про основні поняття й інститути мусульманської догматики і ритуалу, релігійно-політичної й політико-правової доктрини ісламу: «Иджтигад», «Имам», «Кади», «Кааба», «Коран», «Кибла», «Махдий», «Моззин», «Муршид», «Сунна», «Фатиха», «Фетва», «Фикх», «Хаджи», «Хадис», «Халиф», «Халифат», «Харадж»; короткі довідки з історії й ідеології деяких ідейно-політичних, релігійно-філософських напрямів і течій в ісламі: «Исмаилиты», «Кадариты», «Карматы», «Сунниты», «Суфизм», «Ханифиты», «Хариджиты», «Шиитство» та інші; і, звичайно ж, імена і терміни, пов'язані з історією арабської літератури, назви пам'яток арабської художньої словесності: «Локман», «Моаллака», «Макама», «Ибн-аль-Фарид», «Хамаса», «Тысяча и одна ночь» та інші. Пізніше А. Кримський продовжить співробітництво з видавництвом Брокгауза і Єфрона, але вже на сторінках Нового енциклопедичного словника, а з 1910 р. стане постійним автором Енциклопедичного словника Гранатів. Саме завдяки зусиллям А. Кримського, як зізнається представник петербурзької арабістики академік І. Крачковський, «в области пропаганды и популяризации востоковедения московская школа восполнила пробел, который в значительной мере чувствовался в деятельности петербуржцев» [Крачковский 1950, 169].

Першою значною роботою А. Кримського слід вважати монографію «Мусульманство и его будущность» (1899 р., український варіант роботи виданий 1904 р.), написану вченим у 1897–1898 рр., під час перебування на Близькому Сході. Книжка мала підзаголовок «Прошлое ислама, современное состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношения к европейской цивилизации», який анонсував полемічні наміри автора і привертав увагу не тільки наукової, а й широкої читацької публіки. Ця робота А. Кримського, наполовину наукова, наполовину публіцистична, викликала значний резонанс і численну, здебільшого позитивну, критику.

На сорока сторінках невеликого формату А. Кримському вдалося подати повноцінний нарис історії мусульманського Сходу – від днів пророцтва Мухаммада до колонізації мусульманських країн європейцями – англійцями, росіянами, французами (глава I «Мохаммед и Коран» і глава II «Краткий очерк истории ислама»). Стиль А. Кримського лаконічний, майже конспективний, його судження оціночні, визначення – яскраві, емоційно забарвлені, хоча не завжди влучні, а іноді занадто категоричні: «нервовий» Мухаммад, «індиферентні» араби, «прогресивний» Абу Ханіфа, «грубий» і «пуританськи нетерпимий» Ібн Ханбал, «демократичні» хариджити, «вільнодумні» Буїди, «дику володарювання» Надір-шаха. Наслідуючи відомих західних дослідників, А. Кримський іноді неправомірно використовує терміни, що іменують або означають поняття й інститути християнської традиції, для позначення й характеристики схожих, проте нетотожних християнським поняття та інститутів в ісламі: закят називається десятиною; будь-яка релігійно-політична або догматична течія, відмінна від сунітського чи шіїтського ісламу, – це секта або ересь; духовний лідер мусульман – первосвященик.

Обмежений скромним обсягом книжки, А. Кримський знаходить місце, аби торкнутися тем, які ставали предметом дискусій західноєвропейських ісламознавців середини й другої половини XIX ст., іноді приймає висновки колег, подеколи пропонує власні міркування. Слідом за автори-

тетними попередниками, А. Кримський пояснює пророцтво Мухаммада й особливий стан, у якому той перебував під час отримання одкровень, «видіннями», що стали наслідком психічного захворювання – епілепсії, або «мускульної істерії»; вчений абсолютизує значення перських впливів у розвитку мусульманської догми й релігійно-правової доктрини; суфізм – «не ісламський за духом» – А. Кримський вважає результатом взаємодії «індоперського шіїтства» й мусульманського аскетизму. Не менш цікавими й ще більш спірними видаються умовиводи А. Кримського про роль ісламу в історії мусульманських народів, зокрема арабів: «Историческое значение ислама сводится к тому, что он выдвинул к исторической жизни арабскую расу, которая затем, независимо от ислама, сберегла сообща с покоренными ею народами античную культуру... Прямых культурных заслуг для человечества признать за исламом нельзя...» [Крымский 1899, 40]. А. Кримський критикує твердження колег, згідно з яким іслам став консолідуючою силою для мусульманських народів, основою їхньої духовної і культурної єдності. Молодий дослідник дотримується іншої думки: «Никакой единой, однородной и оригинальной мусульманской культуры мы не знаем» [Крымский 1899, 39], – оскільки, залежно від регіону, мусульманська традиція накладалася на різні культурні субстрати – візантійський, перський, берберський, тюркський, а синкретичні культурні традиції, що виникли на території ісламу, на думку вченого, слід сприймати не як єдину культуру, а як конгломерат схожих, однак відмінних одна від одної мусульманських культур.

А. Кримський, досі, здавалося б, цілковито занурений у перипетії середньовічної історії Сходу, віддалені в часі і майже нереальні літературні сюжети та образи, присвячує добру частину «Мусульманства» (глава III «Современное положение ислама» і глава IV «Вопрос о жизнениости ислама и его способности к усвоению нашей цивилизации») новій для себе темі – сучасному стану суспільств мусульманського Сходу. Поштовхом для зміни наукового інтересу стали враження вченого від першого близького знайомства з реаліями тогочасного Лівану – Лівану

справжнього, а не книжного, романтико-екзотичного; особисті спостереження за повсякденним життям ліванців – мусульман і християн, що дбайливо фіксувалися Агатангелом Юхимовичем у листах додому. В заключній главі монографії вчений міркує про подальшу долю мусульманського, зокрема арабо-мусульманського, світу, торкається гострих на той момент геополітичних питань – імперсько-колоніальної політики Великобританії та Росії на Близькому й Середньому Сході, перспектив Османської імперії в її стосунках із Заходом і арабськими провінціями, при чому свідомо дотримується категоричної риторики, ніби провокуючи дискусію. Чи не вперше на сторінках своєї праці Агатангел Юхимович висловлює глибоко скептичне ставлення до інноваційних здібностей тюрків, заперечуючи можливість саморозвитку тюркських народів без стороннього впливу європейських націй. А. Кримський віддає перевагу генію арабів і персів, вважає їх від природи схильними до творчого мислення, вбачає в них потенціал культурного зростання. Своє критичне ставлення до тюркських народів, у тому числі турків, а ще більше – до Османської Туреччини часів правління султана Абдул-Хаміда II, А. Кримський демонструватиме й у подальших роботах, іноді наражаючись на гостру критику російських мусульман¹. На думку вченого, причина відсталості народів мусульманського Сходу криється не в ісламі – вона полягає в тому, що протягом кількох століть у мусульманському світі політично домінувала «тюркська раса», на думку вченого, духовно другорядна стосовно до арабів і персів. А. Кримський доходить висновку: передати тюркам імпульс розвитку спроможні лише європейці, а найкращою умовою європеїзації турків є повне політичне підкорення Туреччини великими державами Заходу. Такі гострі й безапеляційні висновки А. Кримського почасти пояснюються публіцистичним стилем, у якому написана робота, почасти – європоцентричністю всього орієнталістичного дискурсу, учасники якого – гранди європейського ісламознавства – становили для молодого вченого джерело певних кліше і стереотипів². Разом із тим А. Кримський наголошує на спроможності мусульманського Сходу, арабського і перського, роз-

виватися, відзначає, що іслам не є гальмом на шляху прогресу цих народів, мимоволі вступаючи в дискусію з тими, хто вважав мусульманські народи здатними на ідеологічну експансію, але не на розвиток³. Для А. Кримського «сам собою іслам не погана віра (в арабів, персів), але в тюркського племені він вилився в такі форми, що став ворогом усякого поступу» [Кримський 1973, 289]. Свої думки щодо сучасності й майбутнього мусульманського світу, вперше сформульовані в «Мусульманстве и его будущности», А. Кримський повторюватиме на сторінках періодичних видань: української «Буковини» («Листи з Сірії»), а пізніше російських – «Столичной молвы», «Русского слова», «Проблем Великой России». Через сім років після написання «Мусульманства», в передмові до україномовної версії книжки, А. Кримський не без задоволення констатував, що, попри значний період часу, який минув від першого її видання, новий величезний досвід наукової і практичної роботи, набутий за ці роки, йому не довелося піддавати текст серйозній редакції: адже ця праця писалася з урахуванням останніх досягнень західноєвропейської ісламістики, в ній трансливалися найновітніші погляди західної науки на сучасний стан ісламу і перспективи мусульманського світу. А. Кримський підкреслював: «...Всі мої думки і всі погляди, висловлені мною тоді, у мене тепер не тільки не змінилися, ба навпаки – ще більше скріпилися протягом тих семи літ» [Кримський 1904, I].

Більшість умовиводів, прогнозів А. Кримського – а їх теж достатньо в цій невеликій роботі – безнадійно застаріли, сьогодні можуть здаватися поспішними, подекуди – політично заангажованими, проте всі вони становлять для нас неабиякий інтерес саме тому, що несуть на собі відбиток часу – існуючого на той момент міжнародного політичного контексту (режим зулюму Абдул-Хаміда II, ослаблення Порти й очевидність її скорого падіння, розширення присутності європейських держав на мусульманському Сході, визначення подальшої долі Туреччини й арабських країн, участь у цьому Російської імперії і т.п.), характеру й тематики тогочасних ісламознавчих дискусій як у Європі, так і в Росії, зрештою, красномовно вказують на

деякі особисті якості молодого сходознавця, достатньо кваліфікованого, аби заявити про власні професійні амбіції.

У наступні роки А. Кримський видає низку робіт із семітології, арабістики й ісламознавства: виходять друком його переклади староарабських пісень із «Хамаси» Абу Таммама ат-Та'ї, поезій Абу-л-'Ала' ал-Ма'аррі (1901 р.), посібник «Ислам, его возникновение и старейший период его истории» для другого курсу спеціальних класів Лазаревського інституту (1901 р.), «Лекции по истории семитских языков, читанные в 1901–1902 академическом году» (1902 р.), «Лекции по Корану. Суры старейшего периода. Перевод с объяснениями» (1902 р.), «Источники по истории Мохаммеда и литература о нем» (1902 р.), поява яких зумовлена розширенням меж педагогічної діяльності вченого.

Як відомо, викладацьку діяльність А. Кримський розпочав рано – у 1898 р., ще до того, як 1899 р. отримав звання магістра арабської словесності. До 1900 р. в Лазаревському інституті східних мов Агатангел Юхимович викладав лише мовні дисципліни – курси із семітських мов (у тому числі історію семітських мов), арабської словесності, середньовічної арабської літератури, арабської поезії і поетики. Проте в 1900/1901 навчальному році за рекомендацією свого вчителя професора В. Гер'є А. Кримський береться за новий курс – історії мусульманського Сходу – на кафедрі історії Сходу. Як згадує сам учений, необхідність викладання великого за обсягом історичного курсу не захопила його зненацька – як арабіст він мав досвід висвітлення деяких питань історії Близького і Середнього Сходу в окремих лекціях для студентів-словесників. А. Кримський писав: «...Я давно уже посвящаю изучению истории ислама и исламского Востока никак не меньше сил и времени, чем своей прямой и ближайшей специальности – арабской словесности. Правда, какой-нибудь большой, полный свод по истории Востока мной до тех пор не был еще издан, потому что еще не являлось для меня настоящей необходимостью в таком издании» [Крымский 2003, 18]. Таким чином, найнагальнішим завданням Агатангела Юхимовича в той момент стало укладання авторського курсу з історії мусульманського Сходу.

Як зізнається сам А. Кримський, спочатку його лекції з історії Сходу сприймалися студентською аудиторією важко: Агатангел Юхимович посилався на першоджерела, часто цитував їх в оригіналі, до того ж специфіка предмета примушувала вченого в кожній лекції викладати таку величезну кількість фактів, дат, імен, що студенти фізично не встигали занотовувати їх у себе в конспектах і після завершення курсу не мали повного тексту лекцій, за яким могли б самостійно готуватися до іспиту. Основним посібником з історії мусульманського Сходу в той час була робота А. Мюллера «Der Islam im Morgen und Abendlande» (1885–1887 pp.), відома російському читачеві в перекладі М. Медникова під назвою «История ислама с основания до новейших времен» (1895–1896 pp.), – добротний довідник, який, на переконання А. Кримського, страждав на описовість і заплутаність викладу. Сам Агатангел Юхимович віддавав перевагу роботам Р. Дозі, зокрема його «Essai sur l'histoire de l'islamisme» (1879 p., голландський оригінал роботи Р. Дозі «Het islamisme» опублікований 1863 p.) і чотиритомній «Histoire des musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides» (1861 p.), яку вважав хрестоматійною, а також дослідженням І. Гольдциера, передусім його «Muhammedanische Studien» (1889–1890 pp.). Роботи Р. Дозі А. Кримський вважав безумовно корисними, однак почасти неактуальними, тому пропонував деякі їхні розділи доповнювати відповідними місцями з більш сучасних досліджень І. Гольдциера – за висловом А. Кримського, «одного из самых ученых между современными арабистами и историками мусульманства» [Крымский 2003, 23]. Про свої нові обов'язки по кафедрі історії А. Кримський писав: «Робота це дуже важка, бо немає ніякісінських підручників на жодній європейській мові, а є тільки матеріали» [Кримський 1973, 353].

За конспектами прочитаних лекцій вже наступного академічного року А. Кримський видає новий посібник для слухачів другого і третього курсів спеціальних класів – «История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы» (1903 р.). Мовний і літературний розділи в ньому служать лише додатком до розділів історичних, основних:

«Аравия и арабы», «Источники и пособия для истории халифата», «Обзор истории халифата», «Первый век гиджры», «Сирия и Египет», «Испания» и «Мавры африканские». Зміщення дослідницького інтересу А. Кримського в бік історії позначається також на тематиці тогорічних повідомлень вченого, виголошених на засіданнях Східної комісії Московського археологічного товариства, – «Зарождение историографии у арабов» и «История секты исмаилитов и ее организации».

Значним доробком А. Кримського стала укладена ним у той самий час «История мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дози и Гольдциера», спочатку видана літографічним способом (1901 р.), згодом суттєво розширена і перевидана 1904 р. Перше видання «Истории мусульманства», за самокритичною оцінкою самого Агатангела Юхимовича, являло собою «наскоро смастеренное экзаменационное пособие». У другому, «значительно измененном и дополненном», виданні, яке побачило світ 1904 р., участь А. Кримського вже не обмежувалася коментарями й примітками до перекладів стовпів європейського ісламознавства – Агатангел Юхимович подає в ньому власні, здебільшого бібліографічні, екскурси: «Источники и пособия для изучения истории Мохаммеда», «Литература о Коране», «О пособиях для изучения мусульманского права», – а також хоча й невеличкі, проте самостійні розвідки: «Загадочные инициалы некоторых сур», «О толкованиях на Коран и пособиях для его понимания», «Рукописи и издания арабского текста Корана и переводы на другие языки», які, за задумом А. Кримського, повинні були доповнити матеріали Р. Дозі в перекладі В. Каменського. Підрозділ «Истории мусульманства», присвячений сунні, практично весь складався з авторського тексту А. Кримського. Матеріали з «Muhammedanische Studien» І. Гольдциера, з яких укладено другу частину «Истории мусульманства», А. Кримський залишає без будь-яких коментарів, обмежуючись редакторською правкою і коректурою перекладу з німецької, виконаного Б. Блумом. Главу четверту першої частини «Истории мусульманства» – «Источники и пособия для изучения истории Мохаммеда» – А. Крим-

ський розвинув у самостійну розвідку і видав окремою брошурою в «Трудах по востоковедению» Лазаревського інституту східних мов (випуск XIII, 1902 р.); вже під час друку «Истории мусульманства» з'ясувалося, що ця глава занадто об'ємна і призначається скоріше для добре підготовлених фахівців-орієнталістів, аніж для студентської аудиторії, оскільки переважана цитатами зі східних джерел, докладними коментарями і примітками до них, величезним науковим апаратом.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. російське сходознавство, арабістика й ісламознавство зокрема, помітно поступалося рівню провідних сходознавчих шкіл світу – французької, голландської, британської, німецької. Наслідком і водночас свідченням цього стали переклади і численні компіляції робіт західноєвропейських авторів їхніми російськими колегами. Іноді такі переклади були першими серйозними роботами молодих російських сходознавців, які згодом ставали визнаними авторитетами в галузі орієнталістики (В. Мінорський – автор перекладу роботи Т. Ньольдеке «Die Semitischen Sprachen», виданого 1903 р. в обробці А. Кримського; І. Крачковський – автор перекладу роботи І. Гольдциера «Die Religion des Islams», виданого за редакцією і з передмовою О. Шмідта 1911 р.). Переклади і компіляції західноєвропейських робіт, популяризуючи ідеї і теорії їхніх авторів, видавали також відомі російські арабісти: В. Гіргас, В. Розен, М. Медников, В. Бартольд. Такі роботи закладали підвалини наукової орієнталістики в Росії, яка, народившись на два віки пізніше за західну, за образним висловом І. Крачковського, протягом одного століття наздогнала її і посіла достойне місце в першому ряду старших попередників [Крачковский 1950, 201].

Агатангел Юхимович добре усвідомлював, що «История мусульманства» не може вважатися у повній мірі його самостійним дослідженням, і був далекий від переоцінки власної ролі в укладанні посібника, навпаки, А. Кримський неодноразово зазначав, що в роботі над книгою, поява якої була продиктована гострою потребою забезпечити навчальний процес необхідною літературою, брали участь В. Каменський і Б. Блум, переклади яких Агатангел Юхи-

мович піддав власній літературній обробці, доповнив своїми екскурсами, коментарями і поясненнями. Підготовка перекладів до видання в тому вигляді, в якому це замислив А. Кримський, забирала в нього багато сил і часу. У листі своєму товаришеві Б. Грінченку Агатангел Юхимович зізнався: «...На свою біду, я згодився зредагувати <...> переклад «Essai sur l'histoire de l'islamisme» Дози; переклад – поганий, і я мушу виправляти кожен рядок, <...> а що книга і неповна, і трохи застаріла, то доводиться робити рясні додатки, які збільшують переклад трохи чи не на половину проти первопису» [Кримський 1973, 353–354].

Відповідаючи одному з рецензентів «Истории мусульманства», який закидав А. Кримському наукову несамостійність роботи, непослідовність і недостатню цільність у подачі матеріалу і закликав вченого скористатися своєю величезною ерудицією, щоб написати власне дослідження з історії ісламу, Агатангел Юхимович писав: «В ответ на этот доброжелательный и лестный для меня упрек позволю себе заметить: хотя первоначально, до получения рукописи В.И. Каменского, лично, пожалуй, не имел в виду издавать перевод Р. Дози, тем не менее, раз это уже случилось, то ведь книга Дози – чересчур крупное и выдающееся явление в ориенталистике, чтобы кто-нибудь слишком мог сокрушаться о временной замене ею части моих лекций об исламе, которые к тому же со временем, после издания других, более настоятельных работ, появятся в свет своим чередом, да понемногу уже и появляются, только очень медленно»⁴.

Після першої публікації «Истории мусульманства» Агатангелу Юхимовичу довелося вислухати також претензії іншого гатунку: його звинувачували у зверхності, а подекуди й ворожості до тюркських народів, навіть у неповазі до пророка Мухаммада. Такі закиди на адресу вченого надходили від деяких російських мусульман і сприймалися А. Кримським з усією серйозністю: в передмові до другого видання книжки Агатангел Юхимович був змушений давати пояснення: «...Если мной или кем-нибудь другим выдвигаются на свет мелочные, скажем даже, темные черты в облике Пророка, то ознакомление с ними

несколько не должно, да и не может сделать Пророка менее симпатичным или менее почтенным в глазах тех, кто до знакомства с этими чертами относился к нему с симпатией и уважением» [Кримський 2003, 26]. На звинувачення своїх критиків у тюркофобії А. Кримський відповідає не менш прямолінійно, апелюючи до наукових аргументів: «В силу многих исторических, экономических, климатических, бытовых и пр. причин тюркская раса не развила в себе большой способности к отвлеченному мышлению и не успела переработать свою умственную недаровитость в даровитость, а потому, когда турки пользуются политической самостоятельностью, которая благоприятствует сохранению в них косности, они мало двигаются вперед по пути прогресса и обнаруживают узкий, обыкновенно наступательный религиозный фанатизм, которого – заметим – бывает гораздо меньше или вовсе не бывает у мусульман нетюркской расы» [Кримський 2003, 29]. Не вдаючись до розгляду контрверсійних тез А. Кримського, які, безумовно, є плодом свого часу, лише зазначимо, що вчений сприймав подібні претензії як антинаукові і неісторичні, не намагався «виправдатися» перед мусульманською частиною своєї аудиторії, «сподобатися» їй за рахунок сумнівних, політкоректних компромісів, хоча вважав за обов'язок підтримувати зворотний зв'язок із читачами, прекрасно розуміючи, що серед них є не тільки студенти-сходознавці і колеги-науковці, а й люди зовсім далекі від науки, заангажовані конфесійно або політично. У передмовах до своїх робіт А. Кримський закликає читачів повідомляти йому про всі помічені ними вади тексту, аби в наступному виданні самому уникати недоліків. Бажання за будь-яких обставин бути максимально чесним і об'єктивним перед читачем стає невід'ємною рисою А. Кримського.

Іншими якостями науковця були його самокритичність і вимогливість до себе: Агатангел Юхимович визнавав, що частогусто його роботи готувалися до друку в умовах гострого браку часу, що, безумовно, негативно позначалося на якості публікації. У передмовах до своїх видань А. Кримський змушений попереджати читача про помічені ним самим похибки тексту, деякі

невідповідності в науковому апараті, транскрипціях тощо. Їхню наявність у публікаціях Агатангела Юхимовича можна пояснити лише надзвичайною завантаженістю вченого викладацькою роботою, його гострим бажанням якомога швидше забезпечити своїх студентів і всю російську читацьку аудиторію якісними російськомовними посібниками, які б могли служити гідною альтернативою роботам відомих західноєвропейських орієнталістів: Г. Вейля, Г. Флюгеля, У. М'юіра, А. Мюллера, Т. Ньольдеке, Р. Дозі, А. фон Кремера, І. Гольдциера, Ю. Вельхаузена та інших. До того ж слід пам'ятати, що тогочасний більш ніж скромний технічний арсенал науковця, який не йде ні в яке порівняння із сучасними можливостями електронного набору та обробки тексту, перетворює видання А. Кримського, в яких одночасно використовувалися кирилична, латинська, арабська, грецька графіки, подавалася неймовірна кількість іншомовних власних імен, бібліографічних описів, посилань, дат тощо, на поліграфічні шедеври свого часу. Нам залишається лише уявити, скільки інтелектуальної і фізичної праці вченого криється за кожним із цих видань, адже зазвичай, готуючи роботу до друку, Агатангел Юхимович поєднував в одній особі автора, редактора і коректора. Відчуваючи повну відповідальність перед власною гідністю і читачем, у науці А. Кримський звик покладатися лише на власні сили.

У передмові до другого видання «Истории мусульманства» А. Кримський визначає принципи кириличної транскрипції/транслітерації арабських слів, яких він, із незначними змінами, дотримуватиметься у своїх подальших роботах з арабістики й історії ісламу. У виборі засобів транскрибування А. Кримський був обмежений можливостями друкарні, отже, був змушений віддавати перевагу спрощеній системі перед філологічно точною – з усіма необхідними діакритичними позначками. До того ж, на думку вченого, в історичному дослідженні не було сенсу наводити повноцінну транскрипцію, яка б лише ускладнювала зорове сприйняття і без того перенасиченого тексту. Не розмежовуючи до кінця транскрипцію й транслітерацію, в передачі звучання/написання арабського слова А. Кримський намагався бути

максимально акуратним, вважаючи точну транскрипцію, поряд із якомога більш повною бібліографією питання, необхідним свідченням науковості публікації. Засади транскрибування А. Кримський формулює так: «...Русская буква “г” передает собой не только арабский غ, но изредка и арабское ڠ (h), которое, впрочем, обыкновенно воспроизводится <...> посредством буквы “х”. Это же русское “х” по необходимости служит также к обычному обозначению арабских букв (или звуков) ح و خ» [Крымский 2003, 37]. Для позначення арабських фонем, відсутніх у російській мові, вчений іноді використовує латинські графеми – h, q, w – для передачі, відповідно, арабських [h] – ه, [q] – ق, [w] – و, а також грецькі θ, γ, δ – для передачі, відповідно, [s] – س, [ǧ] – ج, [z] – ز. Латинська й кирилична графеми можуть застосовуватися одночасно для позначення одного й того ж арабського звука або літери: «к» і q для [q] – ق, «л» і l для [l] – ل, «х» і h для [h] – ه, «в» і w для [w] – و. Спрощення транскрипції досягається А. Кримським за рахунок того, що одна кирилична графема може позначати два і навіть три арабські звуки або літери: «т» для [t] і [t̤] – ت і ط; «с» для [s] і [s̤] – س і ص; «д» для [d] і [d̤] – د і ض; «з» для [z], [z̤] і [z̤̤] – ز, ذ і ظ; «х» для [h], [ħ] і [h̤] – ه, ح і خ. Стосовно передачі арабського [ǧ] – ج А. Кримський зазначає: «Буква транскрибується чаще всего через “дж”; иногда же, несмотря на то что я сам не так еще давно <...> обширно доказывал большую старинность произношения “дж” над “ж”, все же невольно подчинялся и обычному произношению арабов Сирии и Палестины, с которым я сроднился в живом разговоре, и оттого у меня частенько попадаетея для ج транскрипция “ж”» [Крымский 2003, 37]. У способах подачі арабських слів А. Кримський наслідував досвід знаменитих західноєвропейських колег – Т. Ньольдеке і Г. Флюгеля. При першому згадуванні імені А. Кримський подає його повну транскрипцію з усіма необхідними підрядковими і надрядковими знаками, відображаючи в ній довгі голосні, а також приголосні [ˈ] – ع і [ˈ̤] – ه. Якщо всі склади арабського слова містять лише короткі голосні звуки, в його транскрипції позначається наголос. Коли те саме слово трапляється в тексті далі, А. Кримський наводить

його спрощену транскрипцію, опускаючи усі позначки, які непритаманні російській графіці. Проте в тому випадку, якщо те чи інше арабське слово наводиться в роботі часто, А. Кримський нагадує читачеві його звучання, час від часу подаючи точну транскрипцію. Попри наукову акуратність вченого, йому не завжди вдається дотримуватися єдиної системи транскрипції в межах однієї публікації – пов'язано це передусім із технічною обмеженістю і трудомісткістю друкарського набору. Є для цього і суб'єктивні причини: зазвичай кожній значній праці А. Кримського передувала низка його менш об'ємних розвідок, котрі, перед тим як перетворитися на розділ великої праці, видавалися автором у вигляді окремих робіт, а темп, у якому звик працювати А. Кримський, іноді не залишав йому часу на те, щоб узгодити між собою колись самостійні тексти, об'єднані тепер у єдиний твір.

Вихід у світ «Истории мусульманства» став визначною подією як для російських наукових кіл, так і для мусульманства Росії: рецензіями на книжку відгукнулися сходознавці В. Бартольд і В. Мінорський, не оминув її увагою у своєму «Переводчике» (№ 30 за 1904 р.) кримськотатарський просвітитель І. Гаспринський.

«Истории» А. Кримського, а їх до появи «Истории мусульманства» і після неї була ціла низка, розраховані передусім на студентську аудиторію, завжди емпіричні, виконані у кращих традиціях позитивістської історіографії межі XIX–XX ст. і загалом віддзеркалюють стан тогочасної історичної науки в цілому. Дослідники наукової спадщини А. Кримського змушені визнати: в цих роботах мало аналізу, гіпотез, трактувань, теоретизувань, проте завжди багато фактажу – подій, дат, імен, назв. «Передовсім Кримський розглядав історію як розвиток держав і династій. <...> Історія династій простежується насамперед через історію родів, життєписи правителів, візирів, експансій, завоювань, міжусобиць, воєн та ін. <...> Сюжети про економіку або соціальні аспекти життя за певного халіфа, султана, хана, еміра є лише незначними відхиленнями від головного нарративу про зміну династій, держав, їхніх кордонів та правителів. Якоїсь вищої логіки за зміною династій Кримський не бачить і в аналітич-

ні чи історіософські екскурси не вдається» [Павличко 2001, 165]. У роботах з арабістики й ісламознавства викристалізуються наукове кредо й індивідуальний почерк А. Кримського-історика: надзвичайна увага і гранична точність у висвітленні фактів, критичне ставлення до даних першоджерел і матеріалів дослідницької літератури і разом із тим доступність та популярність викладу. Мету своєї місії науковця Агатагел Юхимович сформулював так: «Задача моя – не широкие обобщения давать, а фиксировать те историко-литературные факты, которые документально неоспоримы и представляют достоверный материал для заключений. <...> Я соблюдаю правило – ни одной личной догадки не сообщать иначе, как с осторожными оговорками» [цит. за: Веркалец 1994, 82]. В історичних роботах А. Кримський розкривається як надзвичайно прискіпливий бібліографіст: практично кожний розділ своєї роботи він супроводжує оглядом найважливіших джерел із певного питання, доповнює його широкою бібліографією з робіт європейських і російських сходознавців, завжди доводячи список літератури до найновіших видань. Бібліографічні розділи в роботах А. Кримського самі по собі становлять невеличкі розвідки: вчений вважає за потрібне не просто висловитись із приводу тієї чи іншої роботи, вказати на її сильні і слабкі сторони – Агатагел Юхимович ділиться своїми враженнями від якості тексту, пропонує власні кон'єктури, пояснення, коментарі, дає поради читачеві, в якій із наведених публікацій питання розкривається якнайповніше, що вже застаріло і потребує переосмислення, а що становить останнє слово в літературі з певного предмета. Для А. Кримського бібліографія не формальність, а невід'ємна, значуща частина наукової праці, без якої дослідження та й історична наука як така неможливі. Саме бібліографістику Агатагел Юхимович справедливо вважав сильною стороною своєї наукової діяльності⁵.

До певної міри етапною в науковій творчості А. Кримського як арабіста й ісламознавця стала його тритомна праця «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фыхха, сунны и пр.)», вперше опублікована в серії видань «Труды по востоковедению»

Лазаревського інституту східних мов (випуск XV, Москва, 1911–1913 рр.). На момент написання «Истории арабов и арабской литературы...» А.Ю. Кримський – автор багатьох посібників, лекційних курсів, перекладів, рецензій, доповідей, у яких розкривається перед нами як неперевершений знавець мусульманського Сходу, вчений із безпрецедентно широким колом наукових інтересів, поліглот і талановитий перекладач, критик і публіцист. Поява «Истории арабов...» підготовлена самовідданою викладацькою, дослідницькою і перекладацькою діяльністю А. Кримського, десятками наукових публікацій ученого, в яких збиралися й систематизувалися факти, закладалися підвалини для майбутніх висновків та узагальнень. Дослідження становить підсумок багаторічних наукових пошуків А. Кримського в царині арабістики й ісламознавства, являє собою першу в російському сходознавстві велику оглядову роботу, в якій середньовічна історія Близького Сходу розглядається компетентно, комплексно і вичерпно, на межі історії й філології – в наукових нарисах

історичного, історико-філологічного й історико-літературознавчого характеру.

Робота складається із трьох книг, різних за обсягом і науковим спрямуванням. Її перша, найбільша, частина (1911 р.) присвячена історії арабської мови та писемності, історії арабської літератури, як художньої, так і наукової – світської і релігійної. Друга частина «Истории» (1912 р.) становить собою широкий нарис із історії арабів і мусульманського суспільства – від давніх цивілізацій Аравії до падіння мамлюцького Єгипту під натиском Османів. Третя частина (1913 р.) – найменша за обсягом – цілковито присвячена мусульманській Іспанії (VIII–XI ст.) і династіям Магриба – від завоювання Північно-Західної Африки мусульманами (друга половина VII – початок VIII ст.) до колонізації Алжиру французами (1830 р.). «История арабов и арабской литературы...» охоплює найважливіші періоди мусульманської історії – від зародження ісламу до політичного й інтелектуального розквіту та занепаду арабо-мусульманської цивілізації, вражає обсягом фактичного матеріалу, енциклопедичною широтою його подачі.

¹ В одному з листів із Бейрута, коментуючи політичну ситуацію в Османській імперії часів зулму, А. Кримський зізнається: «Я Туреччині величезний ворог» [Кримський 1973, 304].

² У 1899 р. А. Кримський пише про себе так: «...Мене справді виховували деякі російські впливи (виключно т[ак] зв[аних] «западників»), але ж сформували мене впливи українські, а ще більше – західно-європейські (курсив наш. – Д.Р.)» [Епістолярна спадщина Агатангела Кримського 2005, 282].

³ Так, за рік до того, як А. Кримський розпочав роботу над «Мусульманством», російський філософ В. Соловйов, спираючись на праці тих самих авторитетів європейського ісламознавства – А. Шпренгера, Ю. Вельхаузена, А. Мюллера і поради свого консультанта – академіка барона В. Розена, дійшов такого висновку: «...Идея прогресса, как и самый факт его остаются чужды магометанским народам... Тем не менее религия Мухаммеда еще имеет будущность; она еще будет если не развиваться, то распространяться» [Соловьев 1992, 69].

⁴ Як виявляється з листування Агатангела Юхимовича із Б. Грінченком, той факт, що в «Истории мусульманства» авторський текст Кримського лише доповнює переклад робіт Дозі і Гольдциера, крім суто наукових чинників, пояснюється економічними причинами і волею перекладача – В. Каменського. А. Кримський пише: «“Ист[орія] мус[ульманства]” могла б була складатися виключно з моїх власних статей, але тоді вона мала б друкуватися моїм власним коштом або коштом Лаз[аревського] інституту. А тепер вона друкується здебільша коштом д[обродія] [В.] Каменського, бо він, бажаючи визначитись якою-небудь літературною працею наукового характеру, переложив “Essai sur l’histoire de l’islamisme” Dozi і попросив мене зредагувати його переклад, надати йому зовсім научний вигляд, доповнити своїми власними розвідками і т. п., а за те він видрукує “Исторію мусульманства” своїм коштом. <...> Я згодився» [Епістолярна спадщина Агатангела Кримського 2005, 338–339].

⁵ Академік О. Прицак, учень А. Кримського, згадував, як Агатангел Юхимович, жартома чи всерйоз, порівнював себе із турецьким ученим – працюючим компілятором, «що вмів робити вибірки та мозаїчні компіляції з чужих писань або складати пильну бібліографію чужих творів» [Прицак 2001, 8].

ЛІТЕРАТУРА

- Базиянц А.П.* Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. Москва, 1973.
- Веркалец М.М.* Проблема духовности тюркских народов в исследованиях **А.Е. Крымского**. Киев, 1994.
- Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941)**. Т. I. Київ, 2005.
- Кныш А.Д.* Суфизм // **Ислам. Историографические очерки**. Москва, 1991.
- Крачковский И.Ю.* Очерки по истории русской арабистики. Москва – Ленинград, 1950.
- Крымский А.Е.* История мусульманства. Москва, 2003.
- Крымский А.Е.* Мусульманство и его будущее. Москва, 1899.
- Кримський А.* Мусульманство і його будучність. Нове, перероблене видання. Львів, 1904.
- Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. Т. V, кн. I. Київ, 1973.
- Павличко С.* **Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського**. Київ, 2001.
- Прицак О.* Передмова // **Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського**. Київ, 2001.
- Соловьев В.С.* Магомет. Его жизнь и религиозное учение. Санкт-Петербург, 1992.